

HĀWATEWATE

Te Kāhautu Maxwell

Te Whare Wānanga o Waikato

[tmaxwell@waikato.ac.nz]

He whakamārama mō te whakaeke apakura He whakaeke apakura tēnei hai whakamaumaharatanga ki te kotahi rau e rima tekau tau mai i te murunga whenua o Te Whakatōhea. Ka tangihia te tāwharonanga harakoretanga o Mokomoko tipuna o Te Whakatōhea. I whakapaetekatia e Te Karauna nāna i kōhuru te mihinare a Te Wākana i te 2 o Poutūterangi i te tau kotahi mano e waru rau e ono tekau mā rima (1865). Ahakoa nā Kereopa o Ngāti Rangiwewehi i patu a Te Wākana. I haramai a Te Kereopa i raro i te Paimārire (Hauhau) ki Ōpōtiki. Ko tā Te Paimārire kaupapa i tae atu ai ko te kauhau i te whakapono hou a Te Ua Haumēne. Ko ngā āpōtoro i tukuna atu e Te Ua Haumēne ko Pātara Rakataura me Te Kereopa, hoi anō ko te kauhau i te rongopai tā Te Ua Haumēne i whakahau ai. Hoi anō he take tā Te Kereopa, tā te mea i kōhurutia tana wahine me āna tamāhine tokorua ki te whare karakia i Rangiaowhia ki roto o Tainui. Nara i pau a Ngāti Apakura ki te mate, ā i patua anō tana tamāhine hoki ki te pakanga i Hairini. Koiarā tā Kereopa he rānaki i te mate o tana whānau i pau i te ahi nukarau a te Karauna. Nā tēnei patunga i a Te Wākana i riro ai te 250,000 eka o Te Whakatōhea. I tēnei rā tonu o Te Matatini i tēnei tau 2015 kua eke ki te kotahi rau e rima tekau (150) tau o te parekuranui o Te Whakatōhea mō te patunga i te tangata kotahi nā tētahi atu. Ko te kōhuru i a Te Whakatōhea me āna tamariki, āna mokopuna, ko te tāwharona i ngā tāne, i ngā wāhine, ko te ekeke kino te rarahu i ngā wāhine me ngā tamariki kōtiro, tāne hoki. Mutu ana te rarahu ko te kōhuru i a rātou ki te pū, ki te mata o te pēneti ko te tahu rānei. Ko te urupatu anō tērā ko te tahu i ngā pā, i ngā whare tīpuna, i ngā māra, i ngā mira mahi paura, i ngā kaupuke tauhokohoko ki Tāmaki, ki Poihākēna, ki Ingarangi. Ko te parekura nui tēnei o Te Whakatōhea, ko te kōhuru i tō mātou katoa, tō mātou ao, tō mātou wairua, tō mātou hinengaro, tō mātou tinana o Te Whakatōhea mō te mate kotahi a te tangata kotahi. Ahakoa he mihingare, he pūrahōria hoki he kawē o kōrero nōna ki a Kāwana Kerei mō ngā nekeneke a Te Whakatōhea ki te tautoko i a Kīngi Tāwhiao me ngā pakanga whenua i Rangiriri, i Ōrakau i te tau kotahi mano e waru rau e ono tekau mā whā (1864).

Ngā Kupu

Tērā te uira

E hiko i te rangi

E wāhi rua ana

Rā runga o Waioweka

Kāore ia nei ko te tohu o te mate

Te kuranui o kuraroa

Ka hūtia te tohunga

E kui Heeni

Ki runga ki a Rona

Te kura tapu o Waioweka

Haere ra haere atu rā¹

Aorangi i runga atu i ngā rangi

E rere rā Waitaki taki atu, taki mai

Riringi te wai i ako kamo mō te parekura nui

Rūaimoko te whenua, te tangata ki te mate

Ngāi Tahu taukurī e!

Whatu pūrorangi Whatu kai manawa

Rua tōrino Rua nganā Rua haeroa Rua iti Rua tūpō
Hai kai māku!
Hai ai hoariri!
Whatu Kai Manawa!²

Tē āta kitea atu e ahau Tūhanaia³
I te wai o te kamo
E riringi noa iho nei
E koro Mokomoko⁴
I tāwharona harakore⁵
Tau iho me he tauwati⁶
I muru ai taku whenua
Hai utu mō Rīpeka⁷
E Kuini Wikitōria
Taukurī Te Whakatōhea

Tarakeha te kākā! Tarakeha te kākā! Tarahae!⁸
Hikutoto, hikutoto⁹
Whāia rawatia hau¹⁰ ki te horetītī, ki te horetātā¹¹
Hikareia! Hī!¹²
Hikareia! Hī!
Te Ūpoko o Te Whakatōhea ki te kāreti¹³ o te kākarepō hautipua¹⁴
Whāia rawatia hau ki te horetītī, ki te horetātā
Hikareia! Hī!
Hikareia! Hī!
Taku kakī o Te Whakatōhea ki te kāreti o te kākarepō hautipua, hīwekaweka¹⁵
Hautotōia¹⁶ kumekumea
Hūtia! Hūtia!
Heke ki te ngū
Heke ki te ngē
Heke ki te mate
Hīkawe¹⁷ hane¹⁸, hīkawe whakamā
Hikutoto, hikutoto
Whāia rawatia hau ki te horetītī, ki te horetātā
Hikumanawa¹⁹ ko Te Wākana
Muruwhenua, hoepapatia²⁰ Te Whakatōhea
Haere i a Tuku noa, haere i a Heke noa²¹
E popo²² e anea²³ mau ka oti atu
Harotū²⁴ i te hāwatewate²⁵
Whakahāmero!²⁶
Hīnana!²⁷

He whakamārama mō nga kupu

1. He poroporoake tēnei ki tō mātou tohunga kapa haka, ki a Heeni Green. He tohunga ia ki te tito waiata, ki te mahi waiata-ā-ringa. Ko tōna tohu ko te wiri o ngā ringa, ka kitea tēnei āhuatanga i roto i ngā mahinga a Ōpōtiki Mai Tawhiti. Koia te tohunga o te kapa haka rongonui o Waioweka i roto i ngā tau maha. I mate te kuia nei i te tau 2014.
2. Whatu pūrorangi, Whatu kai manawa: He karakia tawhito tēnei hai whakangoikore i te hoariri.
3. He taupae tēnei ki roto o Te Whakatōhea, he ara pakanga o ngā tīpuna o Te Whakatōhea ki roto o Tūranga. I tohua tēnei tūtohu whenua nā te mea ko tēnei titonga e kōrero ana mō te pakanga, ko

-
- te riri whenua i tae mai ki Te Whakatōhea.
4. Mokomoko: Te tipuna o Te Whakatōhea i tāwharona harakore mō te patunga i a Te Wākana. Ko ōna uri kei roto i tēnei kapa, ko ngā uri rānei o rātou i mate i ngā pakanga whenua, ko ngā uri o tō mātou whenua i raupatutia kei roto i tēnei kapa a Te Whakatōhea. Ko ngā uri o te mate, o te urupatu, o te raupatu.
 5. Tāwharona harakore: Ko te kupu tāwharona he kupu nā Te Whakatōhea mō te tārona. Harakore: mō te kore hara o te tangata. Mai i te wā i mauheretia ai a Mokomoko i whakapae ia he harakore nōna, tae atu ki tana matenga i tū ia me te taura i tana kakī me te kī; “Hai konei rā e te ao pākehā e mate harakore ana ahau hai aha?”
 6. Tauwati: Ko te tauwati nei he momo wati o tērā wā o ngā 1800s e karangatia ana he (Fob Watch). Nā Mokomoko tonu i whakarite i a ia ki te tauwati i te apakura nāna i waiata i mua tonu te tāwharonatanga i a ia. Ana ki te whakaaro koe ki te tāwharona i tētahi ko tōna rite ki te tauwati e tautau ana, e piu ana taha ki te taha.
 7. Rīpeka: Ko te rīpeka tēnei a Te Haahi Mihingare. Ko te kupu whakarite tēnei mō Te Mihingare a Te Wākana. Ko tōna patunga ko te tāwharonatanga i tō mātou tipuna a Mokomoko me te murunga o o mātou whenua o Te Whakatōhea.
 8. Tarakehā, Tarahae: Ko te karanga tēnei a te kākā he whakaohoho i te kāhui. He whakaaraara pā tēnei. He whakaaraara i a Te Whakatōhea kua ekea e te riri pākehā.
 9. Hikutoto: Ko te ingoa ope taua tēnei kua haere ki te rānaki i tētahi mate nui. Mā te kupu tonu e whakaatu tōna tikanga, he toto tonu te hiku o tēnei ope taua, he mate, he parekura. He kupu whakarite tēnei mō ngā manemanerau o Kuini Wikitōria i whakaekea a Te Whakatōhea ki te rānaki i te matenga o Te Wākana.
 10. Hau: Ko te whakarāpopototanga tēnei i te kupu; ahau.
 11. Horetītī; Horetātā: Ko te tīkanga o ēnei kupu e rua he ōrite, ko te mahi riri, ko te mahi tūkino te tīkanga o tēnei mahi ko te ueuenga nui o Tūmatauenga tēnei. Hai whakaatu i te mahi a ngā hoia o Wikitōria ki runga i a Te Whakatōhea kia whakamatea kia monea.
 12. Hikareia: He pērā anō te rite ki te kupu Horetītī, Horetātā nara he whakatumatuma, he whakapātari. He patu i te hoariri kia hemo.
 13. Kāreti: Ko tēnei kupu ko te taura ka herea ki te kakī o te tangata ka whakatāwharonatia kia mate.
 14. Kākarepō Hautipua: He kupu anō tēnei mō te taipō arā te ngārara kaitangata. Kua whakaritea te manemanerau ki tēnei ngārara kino nei mō āna mahi taurekareka ki a Te Whakatōhea, he kōhuru, he rarahū, he tūkino iwi.
 15. Hīwekaweka: he kupu anō tēnei a Te Whakatōhea mō te tāwharona.
 16. Hautotōia: He kupu nā Te Whakatōhea mō te totōia
 17. Hīkawe: Ko te waha i ngā taumahatanga tēnei. I pērā a Mokomoko, i kawea e ia te taumahatanga i runga i te mōhio nāna kua noho pōkaikaha a Te Whakatōhea, kua whenuakore, kua parekuratia.
 18. Hane: He kupu anō tēnei mō te whakamā. I kawea e Mokomoko tēnei taumahatanga ā mate noa. He mate tēnei i heke ki ngā uri nā runga i ngā whakapae nā te tipuna nei a Mokomoko i whenuakore a Te Whakatōhea. Hoi anō nō te tau 1992 i unuhia e te ture ngā hara i runga i te tipuna a Mokomoko, ā, nō te tau 2013 i whakamanatia te pire ki rō Paremata ki te unu i ngā hara me ngā whakamā ki runga i Te Whānau Mokomoko.
 19. Hikumanawa: Ko te ingoa ope taua tēnei kua haere ki te rānaki i tētahi mate nui. Mā te kupu tonu e whakaatu tōna tikanga, he manawa tonu te hiku o tēnei ope taua, he mate, he parekura. He kupu whakarite tēnei mō ngā manemanerau o Kuini Wikitōria i whakaekea a Te Whakatōhea ki te rānaki i te matenga o Te Wākana.
 20. Hoepapa: Ko te whakanana kia whakakorea a Te Whakatōhea.
 21. Tuku noa; Heke noa: Ko te whakatangata i ēnei kupu hai whakaatu i te parekura a Te Whakatōhea.
 22. Popo: Ko ngā tūpāpaku kua pirau, arā te parekuranga o te iwi ko te mahi a te ika kua hora ki te marae o Tūmatauenga.
 23. Anea: Ko te āhua o Te Whakatōhea i muri i te pakanga ki te Karauna, kua pōtatutatu, kua takahia ki te pūranga paru.
-

24. Harotū: Kua takatakahia, kua kōhurutia, kua whakataurekarekatia, kua kaupenupenutia.
25. Hāwatewate: Ko ngā whakapaeteka mō Mōkomoko, ko ngā rŭkahu e whakapae ana nāna i kōhuru a Te Wākana.
26. Whakahāmero: He kupu anō mō te tāwharona.
27. Hīnana: He kupu anō mō te tāwharona.